

ÇAĞDAŞ UYGUR ŞAİRLERİNDEN MEMTİLİ TEVFİK EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Raile Abdülvahit KAŞGARLI*

ÖZET

Şair, müzisyen ve eğitimci Memtili Tevfik Efendi (1901-1937) Doğu Türkistan'da doğmuş, gençliğinde eğitim için Türkiye'ye gelmiş ve tahsilini yapmış, bir öğretmen olarak yetişmiş ender Uygur aydınıdır. Tevfik Türkiye'de kısa bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra memleketine dönmüş, yeni usul okul açma yönünde Uygur millî eğitim tarihinde son yüz yılda eşi benzeri görülmeyen başarılarla imza atmıştır. Halkı cahillikten ve esaretten kurtarma yolunda şehit olmuştur. Şiirlerinin Uygur millî eğitimi ile iç içe olması, bu şiirlerin saklanması ve daha sonra yayınlanmasına vesile olmuştur. Şairin şiirleri Yeni Uygurca dil özelliklerinin bir örneği olmakla beraber Çağatayca, Türkiye Türkçesi, Atuş Ağzı dil özelliklerini de bulundurmaktadır. Bu durum, Yeni Uygurcanın başlangıç dönemindeki dil özelliklerini gözler önüne sermekle kalmayıp, Türk dünyasının dilde, fikirde, işte birliğinin sağlanmasında, karşılıklı eğitim öğretimin önemini bir kez daha hatırlatmaktadır.

Anahtar kelimeler: Memtili Tevfik Efendi, Doğu Türkistan, Çağdaş Uygur Şiiri, Hayatı ve Eserleri

LIFE AND WORKS OF MEMTİLİ TEVFİK EFENDİ WHO IS ONE OF THE CONTEMPORARY UYGHUR POETS

ABSTRACT

Poet, musician and educator Memtili Tevfik Efendi (1901-1937) is a unique Uygur intellectual who was born in East Turkistan, came for education and had education in Turkey in his young times and trained as a teacher. After working as a teacher for a short period of time in Turkey, Tevfik returned to his

* Dr., e-posta: railekasgarli@hotmail.com

homeland realized extraordinary successes of the last century in Uygur national education history with regard to opening schools in new procedures. He became martyr on the way of rescuing the people from ignorance and slavery. Involving his poetry with the Uygur national education enabled these poems to be saved and then to be published. While the poems of the poet are exemplary of the language characteristics of New Uygur language, it contains the language characteristics of Chagatai, Turkey Turkish and Atus Dialect as well. This case not only reveals the language characteristics of New Uyghur language in the beginning period but also it reminds once again the importance of mutual education in ensuring the unity in language, notion and work in the Turkish world as well.

Keywords: Memtili Tevfik Efendi, East Turkistan, Contemporary Uygur Poetry, Life and Works

1. Memtili Tevfik Efendi'nin Hayatı

Memtili Tevfik Efendi 1901 yılında Doğu Türkistan'ın Atuş ilçesi Boyamet kasabasında doğmuştur. Babası, tabip Tohti Hacı'dır.¹ Annesinin adı Patmıhan (Patemhan)'dır. Memtili Efendi, iki erkek çocuğun küçüğüdür. Ağabeyinin adı Nizamidin'dir.²

1. 1. Çocukluğu

İlkokul çağında kendi kasabasında dinî eğitim alan Memtili'yi babası, abisi Nizamidin ile beraber Atuş Tecen'deki "Ak Meydan Mektipi"ye vermiştir. Bu mektepte Türkiyeli Habibzâde Ahmet Kemal öğretmenlik yapıyordu. Ahmet Kemal, 1914 yılında Atuş'a gelmiş ve Hüseyin Musa Bay gibi yerli Uygur zenginlerinin destekleriyle Darul Muellimin İttihat isimli okul açmıştır.³ Bu okul Doğu Türkistan'ın ceditçilik sahasındaki ilk yüksek okuluydu. Ahmet Kemal kendisinin müdür olduğu bu okulun adından Darul Muallimin İttihad⁴ diye bahsederken, Doğu Türkistandaki çalışmalarında okul isminin "Habibzâde Darul Muellimin Mektebi" olduğu kaydedilir.⁵ Bu okul eğitim hayatına iki ay devam eder ve kapatılır. Ahmet Kemal yetmiş gün hapiste kaldıktan sonra hapisten çıkar ve "Ak Meydan Mektebi"de öğretmenlik yapar. Ahmet Kemal, kendi kitaplarında hapisten, halk işlerine müdahale etmemek ve okul işleriyle meşgul olmamak şartı ile ve Bahavudun Musabay'ın kefaletiyle bırakıldığını,

¹ Mirehmet Seyit, "Şair Tevfik", **Bulak Der.**, S. 3, Urumçi, 1981, s. 228

² Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, **Memtili Ependi**, Şinciang Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 1997, s. 6

³ A. Kemal İlkul, **Türkistan ve Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar**, Zarif İş Matbaası, İstanbul, 1955, s. 38, 49

⁴ A. Kemal İlkul, **a.g.e.**, s. 55

⁵ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, **a.g.e.**, s. 37, Abdulla Talip, **Uygur Maarip Tarihidin Uçiriklar** (Uygur Eğitim Tarihinden Haberler), 2. bs., Şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1990, s. 42

dolayısıyla görünürde serbest ticaret yaptığını, fakat gerçekte ise Uygur millî eğitiminin içinde olduğunu yazar.⁶ “Ak Meydan Mektebi” hakkında hiçbir bilgi vermez. Mirehmet Seyit ve diğerlerinin çalışmasında bu mektepte öğretmenlik yaptığı kaydedilir. Yalkun Rozi’nin araştırması ise bu konuya netlik kazandırır. Akmet Kemal’i, Konacim, Atuş Tecen’deki okuluna gizli olarak getirmiştir.⁷ Memtili Efendi, bu mektepte Ahmet Kemal’de okumuştur. Ahmet Kemal’in öğretme metodu, dünya görüşü, kişiliği, Memtili Efendi’de derin izler bırakmıştır.⁸ Ahmet Kemal’in, Memtili Efendi’nin öğretmenini olduğu tarih 1914 yılına denk gelmektedir. Demek ki Memtili Efendi 13 yaşlarında iken Ahmet Kemal ile tanışmıştır.⁹ Nurmuhemmed Ömer Uçkuni’nin çalışmasında yer alan şu içerikler dikkat çekicidir.¹⁰ Tarih dersinde Memtili, saygıdeğer öğretmenine sorar: (Yeni Uygurca -**YUyg.**): “*Ependim, Türkiyelikler bilen bizniñ úandaú perúimiz bar?*”. (Türkiye Türkçesi-**TT.**) (Hocam, Türkiyeliler ile bizim nasıl farkımız vardır?) Öğretmenin yanıtı şöyledir: (**YUyg.**) “*Bizniñ Türkiyede mundaú bir naòşa bar, silerdimu barmu?*” (**TT.**: Bizim Türkiye’de şöyle bir şarkı vardır, sizlerde de var mıdır?)

(**YUyg.**)

Ötme namert kövrükidin elip ketsimu su seni

Úorúma düşmendin, ki ateş bolsa köydürmes seni

Toàra-durus bol canabi Alla òicil úilmas seni”

(**TT.**: Geçme namert köprüsünden alıp götürse de su seni/ korkma düşmandan ki ateş olsa yakmaz seni/ doğru dürüst ol, Cenabı Allah utandırmaz seni.)

Bu soru üzerine Memtili şu dörtlüğü okur:

(**YUyg.**)

Ötme namert kövrükidin

Su seni aútursimu

Yéme namert eşini

Açlıú seni öltürsimu

⁶ A. Kemal İlkul, **a.g.e.**, s. 68

⁷ Yalkun Rozi, “Untulgan Engüşter-Tevfik Rohi” (Unutulan Kıymet- Tevfik Ruhu), **Şinciang Medeniyiti**, S. 4, Urumçi, 1997, s. 13

⁸ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, **a.g.e.**, s. 38

⁹ Mirehmet Seyit, **a.g.m.**, s. 228

¹⁰ Nurmuhemmed Ömer Uçkuni, **Meripet Meş’ili Memtili Ependi** (Eğitim Meşalesi Memtili Efendi), Tarihî Şahıslar Hakkında Hikâyeler Dizisi No. 6, Şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 2003, s. 8-9

(TT: Geçme namert köprüsünden su seni aktırsa da/ yeme namert aşımı, açlık seni öldürse de)

Daha sonra bu okul da kapanmıştır. Nizamidin, Kaşgar ve Yeken gibi şehirlerde gündelikçi içi olarak çalışırken, Memtili babasının yanında tabiplik öğrenmiştir.¹¹ Ayrıca Nevai, Hoca Hapiz şirazi, şeyh Seidi, Ehmed Yesevi, Meşrep gibi şair ve düşünürlerin eserlerini okumuştur.¹² Uygur geleneksel müzik aletlerinden Tembur kullanmayı iyi bilen ve Uygur geleneksel dansı güzel yapan Memtili, yazdığı şiirleriyle de çevresindeki herkesten farklıydı. O Boyamet kasabasındaki çocukları toplayıp, kendisinin yaptığı tahtayı ağaca asarak, onlara matematik, alfabe ve ğretmeni Ahmet Kemal'den öğrendiği şiirleri öğretmiştir. Memtili kendi yetenekleriyle çocukları düzene sokar, onlara asker selamı, asker yürüyüşü, jimnastik öğretmiştir. Kasabadaki yetişkinler, bunları zevkle izlemişler ona “*bala ependi*” (ocuk ğretmen) ismini takmışlardır.¹³ Memtili Efendi'nin, bu yıllarda kendisinin yazdığı şiirleri, besteleyerek öğrencilerine şarkı şeklinde öğrettiği bilinmektedir.

Memtili Efendi'nin bu tür girişimleri Boyamet'teki cahil kişilerin muhalefeti ile karşılaşır. Cahil gler “Tohtacı'nın oğlu çocuklarımızı imansız şeytana dönüştürüyor” diye Atuş Beyi'ne şikâyet ederler hatta babasını, oğlunu bu öğretmenlik sevdasından vaz geçirmesi için ikna etmeye çalışırlar. Memtili ise onları eleştiren koşukları yazarak, öğrencilerine şarkı şeklinde öğretir ve çocuklar bu şarkıları okurlar.¹⁴ Memtili Efendi'nin iş faaliyetlerini duyan Bahavudun Musabay, genç delikanlının başarısını kutlamak ve ona destek olmak, cahil glere Memtili'nin yalnız olmadığını bildirmek için bir kere Sultan Satuk Bugrahan mezarına ata binerek Cuma namazı kılmaya giderken, özellikle Boyamet'e gelir ve Memtili'yi beraberinde götürür. O günden sonra cahil gler Memtili hakkında dedikodu yapmaya ve onu tehdit etmeye cesaret edemezler.¹⁵ Memtili Efendi kasaba çocuklarını, tarlalarda, yaylalarda okutmaya devam ederken, yetişkinleri de unutmamış, akşam kursları düzenlemiş, yetişkinlere okuma yazma öğretmiştir. Zaman geçtikçe kurslara gelen kişi sayısı çoğalmış, gelenler gece yarısına kadar dağılmamışlardır. Kursta şarkılar okunmuş, hikyeler dinlenmiş, tiyatro piyesler izlenmiştir. Halkın uyanmasından, bilinlenmesinden, kendilerine karşı gelmesinden korkan zalim gler, hükümet yetkililerine rüşvetler vererek şikyette bulunmuşlar, Memtili

¹¹ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, **a.g.e.**, s. 229

¹² Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun., **a.g.e.**, s. 55

¹³ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, **a.g.e.**, s. 60

¹⁴ Yalkun Rozi, “Meşhur Maaripçi Memtili Tevpik Ependi ve Uniņ İcadiyet Alahidilili Hekkide” (Meşhur Eğitimci Memtili Tevfik Efendi ve Onun Yaratıcılık zelliği Hakkında), **şinciang niversitesi İlmî Journli**, S. 2, Urumçi, 1997, s.13

¹⁵ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, **a.g.e.**, 62

Efendi'yi ve babasını tehdit etmişlerdir. Durumun farkında olan babası, oğlunun hayatından endişe ettiği için onu kuzey bölgelere götürmüştür.¹⁶

1. 2. Gençliği

1920 yılında Memtili Efendi babasıyla kuzey bölge olan Çöçek, Börtala, Gulca'ya gitmiştir.¹⁷ Çöçek'te kuaför dükkânı açan Memtili, haksızlığa müsamaha göstermeyen, ileri görüşlü, bilgili, müzisyen yönleriyle gençler arasında sevilen ve sayılan biri olmuştur. Onun kuaför dükkânı, gençlerin fikir alış verişinde bulunduğu “salon” hâline gelmiştir. Bu dönemde Memtili, Tatar aydını Murat Efendi ile tanışmış, onunla iyi ilişkilerde bulunmuştur.¹⁸

1924 yılında Kaşgar'da Abdukadir Damollam gizli katledildiğinde Memtili Çöçek'teydi ve “Okudu aştı” (3) başlıklı şiirini yazarak, kuaförün duvarına asmıştır. Bu şiir kısa sürede halk içine yayılmış, hükümet ve onun yandaşları bu durumdan rahatsız olmuş, Memtili'yi takibe almıştır.¹⁹ Arkadaşları Memtili'ye, bir fırsatını bularak Çöçek'ten gitmesi gerektiği konusunda telkinlerde bulunmuştur. Memtili'nin okuma arzusu vardı. Böyle bir imkân, o dönemlerde ve o şartlarda, Rusya'da bulunuyordu.

Şair, “Süt Uyúuda” (57) başlıklı şiirindeki

(YUyg.)

Yiraulara seper ettim milletniñ şAdliain istep,

Riyâzetke béríp berdaş mēripet nurini kōzlep. (57/1-2)²⁰

(TT)

Uzaklara safer yaptım milletin mutluluğunu isteyip,

Riyazete dayanıp ben eğitim nurunu gözleyip

dizelerinde, yurtdışına gitme amacını açıklamıştır.

Şair, Murat Efendi'nin hediye ettiği at ve bir miktar para ile, Kazak gençlerinin de yardımlarıyla Rusya sınırlarına geçmiştir.²¹ Kazakistan'daki yurttaşlarının yardımları ve destekleriyle Moskova'ya geçen şair, pek çok

¹⁶ Abdukerim Mahmutop, “ Meşhur Vetenperver Maaripçi Memtili Ependi” (Meşhur Vatanserver Eğitimci Memtili Efendi), **Şinciang Tarhidin Termiler**, S. 2, Urumçi, 1993, s. 33

¹⁷ Nurmuhemmet Zaman, **Uygur Edebiyatı Tarihi**, Şinciang Maarif Neşriyatı, Urumçi, 1995, s. 239

¹⁸ Yalkun Rozi, **a.g.m.**, s. 14

¹⁹ İmincan Ehmidi, **Uygur Edebiyatı Tarihidiki Namayendiler**, (Uygur Edebiyatı Tarihindeki Önde Gelenler), Şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1996, e-kitap, s. 350-351

²⁰ İbrahim Alptekin, Haz. **Memtili Ependi Şe'irleri**, , Şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 71

²¹ Mirehmet Seyit, **a.g.m.**, s. 231

zorlukla karşılaşmıştır. Doğu Türkistanlı tüccar Halil Bey'in yardımıyla Moskova Doğu niversitesinde okuma imkânı elde etmiştir. Fakat niversite hayatı pek uzun sürmemiştir. Çünkü aşılacak istenilen ideolojik fikirler, genç şaire ters gelmiş ve tahsilini yarı yolda bırakarak, buradan ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır.²² Memtili Efendi'nin bu üniversitede bir buçuk yıl okuduğu bilinmektedir. Şair Karadeniz kıyılarındaki limanlarda aşçılık, kebaççılık ile geçinirken,²³ Türkiye Cumhuriyeti'ne gitmek için fırsat kolluyordu. Çünkü şair, vatanının modern ilim ve fenden daha fazla uzak kalmasına tahammül edemeyecekti. Bir yolunu bulup, tahsiline devam etmek istiyordu. İmkân olduğu takdirde ikinci anavatânı bildiği, kardeşlerinin yaşadığı Türkiye'ye gitmeyi düşünüyordu.²⁴

1. 3. Şairin Türkiye'ye Gelməsi, Tahsili ve ğretmen Olarak Yetişmesi

1928 yılında Kafkasya'ya gelen Memtili Efendi, bir gemici Türk kardeşinin yardımıyla Kırım zerinden İstanbul'a ulaşır. İlk zamanlarda Necmettin adında bir balıkçının yanında yardımcı olarak çalışır.²⁵ Zor günler geçiren şair, yemek yemeye gittiği lokantada Tembur eşliğinde şarkı söyler, beğeni kazanır. Sonra patronun daveti üzerine boş zamanlarında lokantada şarkı söyler. Lokantanın müşterisi çoğalmakla beraber, şair yerli müzisyen, şarkıcılarla da tanışır.²⁶ Daha sonra İstanbul'da yurttaşları ile tanışan şair, okuma yazma kursuna katılarak, Latin alfabesini öğrenir, Türkçe kitap, dergi, gazeteleri okur.²⁷ İstanbul'daki bir ğretmen yetiştirme okuluna²⁸ hizmetli olarak alınan şair, ilk zamanlarda sınıf kapısından, penceresinden ders dinlemeye çalışır, daha sonra bir fırsatını bulup okula kaydını yaptırır. Nihayet okuma arzusu gerçekleşen şair, bu okulda tarih, coğrafya, edebiyat, pedagoji, psikoloji, müzik, spor ve askerî eğitim gibi dersleri alır.²⁹ Türk Gençler Birliği'ne ye olan şair, bu Birlik'te aktif olarak çalışır. Gençler arasında saygınlık kazanır. Toplantılarda kendi şiiirlerini besteleyerek Tembur eşliğinde şarkı söyler ve "Uygur müzisyen, şarkıcı" adını alır.³⁰ 1932 yılında okuldan

²² S. Mahmut Kaşgarlı, *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*, Çağrı Yay., İstanbul, 2004, s. 216

²³ İmıncan Ehmedi, *a.g.e.*, s. 351

²⁴ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *a.g.e.*, s. 216-217

²⁵ Alımcın İneyet, "nl Eğitimci Mehmet Ali Tevfik'in Edebî Kişiliği zerine", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Der.*, TDK Yay. S. 15, Ankara, 2003, s. 146

²⁶ Seypidin Ezizi, *mr Dastanı*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990, C. 1, s. 397

²⁷ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablıkim Zordun, *a.g.e.*, s. 176

²⁸ Şairin okuduğu okulla ilgili bilgilere maalesef ulaşamadık.

²⁹ Alımcın İneyet, *a.g.m.*, s. 146

³⁰ Seypidin Ezizi, *a.g.e.*, C.1, s. 398

pekiyi dereceyle mezun olan Memtili Efendi, İstanbul civarında bir ilköğretim okulunda³¹ öğretmen olarak çalışmaya başlar.³²

Memtili Efendi Türkiye’deyken, Çöçekte kalan anne babası vefat eder. Şairin anavatanına kesin dönüş yapmadan önce Türkiye’den Doğu Türkistan’a bir kere geldiğini, son zamanlarda yapılan çalışmalardan öğreniyoruz.³³

Şairin “*Séàiniş*” (9) başlıklı şiirinde bulunan aşağıdaki dizelerden şairin gurbette zor günler geçirdiği anlaşılıyor:

(YUyg.)

*Úaldi el yurt, úaldi TÀrim, úaldi İli, Zerepşan,
Uşbu veten àémide köñlüm méniñ perişAn.*

Nege barsam kemsitiş, “vetensiz” dep sanaldim

Tutuun bolup her cayda türmilerge úamaldim. (9/3-6)³⁴

(TT.)

Kaldı el yurt, kaldı Tarım, kaldı İli, Zerepşan

İşbu vatan gamıyla, benim gönlüm perişan.

Nereye varsam küçümsendim, “vatansız” diye sayıldım.

Tutsak olup her yerde, hapsilere atıldım.

1. 4. Şairin Doğu Türkistan’a Dönmesi ve Çağdaş Okul Açma Yönündeki Çalışmaları

10.11.1933 tarihinde Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulmuştur.³⁵ Bu cumhuriyetin kuruluş aşamasında Hoca Niyaz Hacı başkanlığındaki

³¹ Hangi okulda çalıştığıyla ilgili, Millî Eğitim Bakanlığı’nın atama arşivine ulaşmaya çalıştık. Maalesef bu tarihteki arşivlere ulaşma imkânı bulunmadığından ilgili bilgiler eksik kalmıştır.

³² Şerip Huştar, *Şinciang Yekinki Zaman Tarihidiki Meşhur Kişiler* (Şinciang Yakın Çağ Tarihindeki Meşhur Kişiler), Şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000, s. 359

³³ Yalkun Rozi, “Memtili Ependiniñ Süritini İzdeş” (Memtili Efendi’nin Resmini Aramak), *Lay Kel’eniñ Siri*, Şinciang Pen Tehnika Neşriyatı, Urumçi, 2012, 219-242

³⁴ İbrahim Alptekin, a.g.e., s. 10

ayaklanma ve onunla ilgili haberler, Türkiye'deki gazetelerde yer alır. Şair bunun üzerine "Türk Gençler Birliği"ne, ana vatanına geri dönme isteğini belirtir. Birlik, şairin bu isteğini onaylar³⁶ve Memtili Efendi'nin de arasında bulunduğu on iki kişiyi Doğu Türkistan'a gönderir. Onların Doğu Türkistan'a gelme tarihini, Seypidin Ezizi 1934 yılının ilkbaharı olarak kaydetmiştir.³⁷

Memtili Efendi ülkeye döndükten sonra, eğitim ve aydınlatma faaliyetini Atuş'tan başlamaya karar verir. Seypidin Ezizi, Memtili Efendi'yle ilgili hatıralarını şöyle dile getirmiştir:

*"O zamanlar, benim valilikte kâtip olarak daha yeni işe başladığım günlerdi. Memtili Efendi bana geldi ve 'bırakın kâtipliği, Atuş'a gidelim' dedi. Orada ne iş yapacağımızı sorduğumda 'okul açacağız' dedi ve biz ertesi gün yola koyulduk."*³⁸

Memtili Efendi, yüreğinde taşıdığı büyük umutlarını Atuş'ta gerçekleştirecekti. Çünkü Atuş, Memtili Efendi'nin memleketi olmanın yanı sıra, cedit okulu açmak ve onu Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinde yaygınlaştırmak için, sağlam bir alt yapıya sahipti. Şöyle ki, Musabayların ilk cedit okulları, Atuş'un Eksak kasabasında kurulmuştur. Atuş, köklü tarihe sahip kenttir. Kaşgarlı Mahmut Divan'ında, Kaşgar'da Atuş (Artuç) isimli iki yurt olduğunu yazar.³⁹ Bu iki yurt adı bugün üstün Atuş ve Astın Atuş olarak kullanılmaktadır. Karahanlılar döneminde Atuş (Artuç), Yağmalara ait mamur bir köydür. Yağmalar muktedir, güçlü, savaşçı ve silahları çok bir kavimdir.⁴⁰ Atuşlular, Karahanlı devletini kuran Yağmaların evlatlarıdır. Atuş'ta Sultan Sutuk Buğrahan gibi meşhur şahısların mezarı bulunmaktadır. Bu durum, Atuş halkının özgüven duygusunu koruya gelmesinin nedenlerinden birisidir. Üstelik Atuş'ta suyun ve ekim yerinin az olması, ikliminin kurak olması gibi coğrafi özellik, Atuş halkının daha çalışkan, daha girişimci, daha aktif olmasını tetikleyen faktörlerden birisidir. Ayrıca Atuş halkı, birlik beraberlik ilkesine son derece uyum gösteren toplumdur.⁴¹

Temmuz 1934'te Hoca Niyaz Hacı, Sheng Shi-cai yönetimindeki hükümetin reis yardımcısı, Mehmud Muhiti (Mehmud Sicang) ise Güney bölge

³⁵ Abdulkadir Hacı, "1933 yildin 1937 yılğice Keşker, Hoten, Aksularda Bolup Ötken Vekeler", (1933 Yılından 1937 Yılına Kadar Kaşgar, Hotan, Aksu'larda Olan Olaylar), **Şinciang Tarih Materyalliri**, Urumçi, 1986, S. 17, s. 35

³⁶ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, **a.g.e.**, s. 179-181

³⁷ Seypidin Ezizi, **a.g.e.**, C.1, s. 397

³⁸ Seypidin Ezizi, **a.g.e.**, C.I, s. 399

³⁹ Kaşgarlı Mahmut, **Türki Tillar Divani**, (Uygurca) Şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1981, C.1. s. 129

⁴⁰ Abdükerim Rahman vd., **Uygur Örp-Adetleri** (Uygur Gelenekleri), Şinciang Yaşlar Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996, s. 227

⁴¹ Faruk Sümer, **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1999,C. 1, s. 114

askerî kuvvetler (askerî garnizon) komutan yardımcısı ve 6. Birlik'in başkumandanı olmuştur.⁴² “Şerki Türkistan İslam Cumhuriyeti”nin ortadan kaldırılması, hükümet üyelerinden bazılarının hicret etmesi ve Hoca Niyaz hacı'nın durumu, ilerideki günlerde yaşanacak faciaların habercisiydi. Meciddin Bey ve Memtili Efendiler arasında Türkiye'ye dönme konusu açılmış, ancak onlar eğitim hizmetinin, halkı aydınlatmanın kendi yaşamlarından daha önemli olduğunu düşünerek, Türkiye'ye dönmemeye karar vermişlerdir.⁴³

Uygur millî eğitiminin gelişmesi için devletten yardım beklemek, ölüden can beklemek gibiydi. Memtili Efendi bu durumun farkındaydı ve neler yapılması gerektiğini çok iyi biliyordu. O Atuş'ta ilk önce okulu destekleyecek varlıklı ve itibarlı kişileri, yurt büyüklerini, çeşitli sebeplerle yurtdışına çıkmış, yeni okul ve çağdaş kültür ile tanışmış aydınları, millî duygusu olan vatansever kişileri bir araya getirerek, okul kurulu, ilçe eğitim bürosu ve veli komitesi kuracaktı. Böylece eğitim masrafları sıkıntısı çözüme kavuşturulacaktı. Altı ay içinde yirmi dört köye, yirmi dört okul yaptırarak ve bu okullar için öğretmen hazırlayacaktı. Öğretmen adayları, okuma yazma bilen, bilinçli gençlerden oluşacaktı. Yirmi dört okul eğitime başladıktan sonra, seçilmiş öğrencilerden “izciler grubu” kuracak, bunlarla beraber yapılacak tanıtım etkinlikleriyle, yeni okullar geniş çapta yaygınlaştırılacaktı.⁴⁴ Memtili Efendi, devrim niteliğindeki bu planını hayata geçirmek için, bir yandan halkı okul inşası için seferber olmaya teşvik ediyor, bir yandan öğretmen sıkıntısını gidermek için çabalıyordu.⁴⁵ Bu çerçevede, kendisinin müdür olduğu ve on bir kişiden oluşan okul kurulu tertiplendi. Her bir kasabada üçten beşe kadar olan kişiden veli kurulu oluşturmuştu. Kurulların ve üyelerin yetki ve sorumlulukları belirlenmişti, kasabalarda yapılacak okulların, öğrencilerin masrafları ve öğretmen maaşları, veli kurulu tarafından, halktan toplanıyordu.⁴⁶ Aynı zamanda Oñ'ériú kasabasında öğretmen yetiştirme kursu açmıştı. Kursu katılan öğrenciler, eğitimini tamamladıktan sonra Atuş'un farklı kasabalarında yapılacak yeni okullarda öğretmenlik yapacaktı.⁴⁷ Doğu Türkistan Uygurlarının siyasi hayatında önemli yeri olan Seypidin Ezizi, bu öğrencilerden birisi idi.⁴⁸ O hatıralarını şöyle anlatır:

⁴² Burhan Şehidi, **Şinciangniñ 50 Yılı** (Şinciang'ın 50 Yılı), Çev. Nurmuhemmet Döleti v.d., Milletler Neşriyatı, Pekin, 1986, s. 214, 498

⁴³ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun., **a.g.e.**, s. 196

⁴⁴ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun., **a.g.e.**, s. 197, 198

⁴⁵ Abdulla Talip, **a.g.e.**, s. 113

⁴⁶ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun., **a.g.e.**, s. 198-200

⁴⁷ İbrahim Niyaz, “Atuş Nahiyeh Eksak Kentide Yekinki Zaman Penni Maaripiniñ Dunyaga Kelişi” (Atuş İlçesi Eksak Kasabası'nda Yakın Çağ Yeni Eğitiminin Dünyaya Gelişi), **Şinciang Tarih Materiyalliri**, Urumçi, 1984, S. 13, s. 89

⁴⁸ Abdurahman Mamut Diyar, “Aksu Konişheer Maarip Tezkirisi” (Aksu Konaşheer Eğitim Tezkeresi), **Şinciang Tarih Materiyalliri**, 1987, S. 20, s. 53

“Memtili Efendi'nin planı mutlu ediciydi, fakat kısa sürede tüm bunların gerçekleşmesi pek inandırıcı gelmiyordu. Ama Memtili Efendi bizi buna inandırdı. Onun cesaretine, inancına, ciddiyetine bakıp, biz de onun peşinden gittik. Biz henüz bunları müzakere etmeye başlarken, Memtili Efendi hazırlıkları bitirmiş. İki hafta sonra öğretmen yetiştirme kursumuz eğitime başladı...Altmış kadar öğrencinin yemek, konaklama ve diğerk masraflarını, okul kurulu, zengin kesimlerden topladığı yardımlarla gideriyordu. İdari, ilmî işlerin tümünü o tek başına yönetiyordu. Ayrıca o tek öğretmendi. Dil, matematik, coğrafiya, tarih derslerini veriyordu bize...Ders hazırlama, çocukların durumuyla ilgilenme ve onları yönetme, okul kuruluyla istişare etme de onun işiydi. Sabah bir saat, öğlenden sonra iki saat beden eğitimi (zellikle marşla yürüme) öğretiyordu. Akşam yetişebilse yemek yiyordu yoksa bir ekmeği alıyordu ve atına binip yola koyuluyordu. Köylere gidip, veli kurulu ile görüşme yapar, yardım toplama işiyle ilgilenir, okulların inşası için gerekli girişimlerde bulunuyordu. Uyuyacak yer bulursa uyur yoksa geceleyn döner yine bize ders verirdi. Bazen biz onun hiç uyumadan doğrudan derse girdiğini, gözlerinin yorgunluktan kıpkırmızı olduğunu görür, zlrdk. Ama o hep neşeli ve dinti. Ders başlamadan önce görüşmelerin başarılı geçtiğini, okul inşasının beklediği gibi devam ettiğini anlatırdı. Hep umutluydu. Ona bakıp, biz az uyuyarak, ders çalışmak için daha çok zaman ayırmaya gayret ederdik...”⁴⁹

Çocukları eğitim alma imkânına kavuşturmak, çok büyük emek ve fedakârlık gerektirmekle beraber, ksteklerle mücadele etmeyi de gerektiriyordu. Tıpkı aynı dönemde Rus işgali altındaki Türkistan aydımlarının Rus'dan başka kendi aralarında çıkan büyük mânialarla yapılacak mücadeleye, pek çok kuvvet ve zaman harcaması lazım geldiği gibi.⁵⁰ Yerli cahil gçler ile istilacı hükümet, çeşitli bahaneler uydurarak Ahmet Kemal'in okuluna yaptığı gibi, öğretmen yetiştirme kursunu da kapatma girişiminde bulunuyorlardı. Cahil halkı gaza getirerek eğitim gönüllülerine, öğrencilere taş veya çamur atma, nn kesip okuldan alıkoyma, küfür hakaret yağdırma gibi âdi eylemler gerçekleştiriyordu zaman zaman. Memtili Efendi'nin de bizzat böyle hakaretlere maruz kaldığı olmuştu.⁵¹ Bu durum, devrin eğitim alma, bilgilenme, kendini geliştirme, kul olmama isteği ile cahillik ve cehaletin, insanların gözünü kapatarak, kafeslerde yaşamaya mahkm etme girişiminin karşı karşıya mücadele ettiği tablosundan bir görüntü idi.

Memtili Efendi caymadı. ıktığı yolun sonunda ölüm olduğunu bile bile n safhada yürümeye devam etti. Cahil dindarlar Memtili Efendi'ye ve onun

⁴⁹ Seypidin Ezizi, a.g.e., C.I, s. 400-401

⁵⁰ Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar- Türkistan ve Diğerk Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Hikmet Gazetecilik Yay., İstanbul, 1969, s. 158

⁵¹ Abdulla Talip, a.g.e., s. 116

öğrencilerine “ kısa kuyruk uzun saç, sakalsız imansızlar” diye hakaret ediyorlardı. Çünkü Memtili Efendi devrim yaparken, orta çağ görünümünde olan kılık kıyafete de devrim getirmişti. Öğretmen adayları artık sakalsızdı, cübbesizdi. Onlar üzerine ayaklarına kadar gelecek uzun giysi, beline kumaş kuşak bağlamadan, aksine kısa ceket giyiyorlardı, kafasında saçları hatta şapkaları vardı. Dik duruşuyla, kendinden emin adımlarıyla, herhangi bir vatandaştan farklıydı.⁵² İzciler sokağa çıktığında şiir okurlardı. Onların düzenli yürüyüşlerini insanlar izlerlerdi. Hatta kadınlar ev işlerini bırakıp evlerin teras katına veya kapı önüne çıkarak, öğrencileri seyredirdi. İnsanlar sevincini, umudunu gözyaşlarıyla ifade ederlerdi. Memtili Efendi’nin yazdığı şiirler, öğrencilerin marş olarak okumasıyla, halk içinde herkesin bildiği parçalar hâline gelmişti.⁵³

İstilacılarla cahil güçler, bilgi ocakları olan yeni okulları, daha beşiğindeyken boğmakta inat ediyorlardı. Halkın umudunu, geleceğini karanlıklara sürüklüyor, koca bir ülkenin kaderini değiştirecek genç nesillerin yetişmesini engelliyorlardı. Onların bu tür hain girişimleri başarısız kalmamış, bazı okulların inşası durdurulmuştu. Memtili Efendi’nin hayatı da tehlikeyle karşı karşıya kalmıştı. Bunun üzerine ciddi tedbir alınması gerekiyordu. Memtili Efendi askerî garnizonun komutan yardımcısı Mahmut Muhiti ile görüşmek istemiştir. Memtili Efendi’nin öğrencileriyle Kaşgar’a gelmek istediğini duyan Mahmut Muhiti, “şimdilik gelmeyin” yanıtını verir. Memtili Efendi, öğretmen adaylarıyla dersi durdurur, ciddi biçimde hazırlığa başlar. Hazırlık, öğrencilerin şarkı, şiir okuma pratiği, atışma şeklindeki şikâyet konuşması pratiği, askerî yürüyüş, öğrencilere form diktirme idi. Hazırlık bir hafta sürmüştü. Memtili Efendi “izciler”i ile beraber Kaşgar’a geldikten sonra, yaptığı toplantıda “cahiller yolumuzu engelliyor, bize yardım lazım” diyor ve “Ey Ana Yer” başlıklı şiiri okur. Ardından öğrenciler şiirler, şarkılar, atışmalar ile sanat sergiler ve karşılaştığı zorlukları anlatır. Şairin “Vatan İçin” başlıklı şiiri bunlardan bir tanesidir. Gösterilerden ve öğrencilerin davranışlarından çok etkilenen Mahmut Muhiti, Memtili Efendi’yi koruması için silahlı iki asker görevlendirir ayrıca millî eğitimin engellenmemesi için bildiri hazırlar.⁵⁴ Mahmut Muhiti’nin Uygur Millî Eğitimi’ne verdiği desteklerden bahsedildiğinde 1938’den sonra Arabistan’a yerleşen vatansever Davut Mahmut Kaşgarlı⁵⁵ (Davut Hacim Mahmudi) hatıralarını şöyle dile getirir:

⁵² Seypidin Ezizi, a.g.e., C.I., s. 402-404

⁵³ Abdurehim Tohti, **Keşkerninü Yekinki ve Hazirki Zaman Maarip Tarihi**, (Kaşgar’ın Yakın Çağ ve Çağdaş Eğitim Tarihi), Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar, 1986, s. 41

⁵⁴ Seypidin Ezizi, a.g.e., s. 401-412

⁵⁵ Davut Mahmut Kaşgarlı (1910-2000) Atuş’un Meşhet kasabasında doğmuştur. 1937’de Arabistan’a hac için gitmiştir. Mahmut Muhiti’nin hicret etmesinden sonra hacdan geri dönenler katledildiğinden ve ardından Doğu Türkistan sınırları on yıl boyunca kapalı kaldığından Suudi Arabistan’a yerleşmiştir. 1980 sonrası Atuş

“Ben annemi hacca götürmeye karar vermiştim. Pasaport almamız gerekiyordu. Mahmut Muhiti bana Yeni Usul Eğitimi yapılacak okula ihtiyaç olduğunu, Atuş’un Meşhet kasabasına bir okul yaptırabileceğimi, okul inşası biter bitmez pasaportlarımızı alabileceğimizi söyledi. Memtili Efendi’nin önderliğinde kurulan ‘Atılar Hey’iti’ (Veli Komitesi) nin topladığı bağışlardan da yararlanarak, altı ay içinde okulun inşasını tamamladım ve Memtili Efendi’ye takdim ettim. Hemen ardından Mahmut Muhiti pasaportlarımızı verdi.”⁵⁶

İzcileriyle beraber Davut Mahmut Kaşgarlı’nın konağında iki gün misafir edilen Memtili Efendi, Mahmut Muhiti’nin desteğini aldıktan sonra Atuş’a döner ve Atuş’ta halka yönelik geniş katılımlı toplantı düzenler, Mahmut Muhiti’nin millî eğitime engel olanların cezalandırılacağı konu edilen bildirisini okur. Ayrıca konuşmasında şunları söyler:

“Biz haklı bir mücadeleye giriştik, karşılıklardan korkmuyoruz, lsek de geri adım atmayacağız. Ben çok elleri gördüm, ağır günler yaşadım. Bilgi öğrendim, vatanım, halkım için çalışmaya geldim. Vatanımı ve halkımı esaretin zincirlerinden kurtarmak için öğretmenlik mesleğini en şerefli meslek, eğitme yolunu en doğru yol olarak seçtim. Belki bir gün, altı kuruşlu kurşun göğsümü hedef alır. Öyle olsa bile geri çekilmem. Halkım için okudum, halkım için çalışacağım. Kaç yıl, kaç ay, kaç gün alışabilirsem çalışırım. Bu yolda şehit olmaya razıyım.”⁵⁷

Bu sözler Memtili Efendi’nin, tesirli bir vatan sevgisinin ölümsüz yankısı idi.

Memtili Efendi’nin canla başla çalışması, arkadaşlarının, vatansever Uygur halkının kollaması ve desteklemesi neticesinde, beş ay sonra Astın Atuş’un yirmi dört kasabasında yirmi dört okul hazır olur. Öğretmen adayları da mezun olur. On bin kadar ocuk okullu olur.⁵⁸ öğretmenlerin ataması yapıldıktan sonra, Memtili Efendi yeni öğretmenlerle beraber, Kaşgar’a yardım istemeye gittikleri gibi coşkuyla, heyecanla, gururla yeni okulların yolunu tutar. “Biz ğretmeniz” şarkısını söyleyerek On’ri’tan yola çıkan öğretmenler, gittikleri her kasabada halkın sevinç dolu karşılaması eşliğinde, atanan ğretmeni öğrencilerine takdim ettikten sonra, diğerleri bir sonraki okula doğru giderler. Her bir ğretmen, çalışacağı okula geldiğinde, yeni yapılmış okulun yeni sıralarında oturan çocukların, düzenli şekilde ayağa kalkıp ğretmenlerine

Meşhet’teki camiye yeniden yaptırmış, su sıkıntısı yaşanmakta olan On’ri’a yer altı suyuyla tarla sulama tesisi yaptırmıştır. Fakirlere dağıtılmak üzere, Doğu Türkistan’a her yıl düzenli olarak yüklü miktarda para gönderen Kaşgarlı’nın bu maddi yardımı, onun vasiyeti üzerine vefatından sonra da devam etmektedir.

⁵⁶ şifahi olarak Sultan Mahmut Kaşgarlı’nın anısı, 25.05. 2012, 14:20

⁵⁷ Abdulla Talip, **a.g.e.**, s. 118-119 Ayrıca bk. Seypidin Ezizi, **a.g.e.**, C. 1, s. 414-415

⁵⁸ Yalkun Rozi, **a.g.m.**, 1997, S. 2, s. 14

selam vermesini, öğretmen masasında hazırlanmış öğrenci listesini görünce, “Memtili Efendi bu kadar işin içinde hangi zamanda bunları yaptı” diye şaşırır.⁵⁹

Bu dönemde Doğu Türkistan’da millî alfabede yazılmış ders kitapları yoktu. Bazı özel okullarda kullanılan ders kitapları Türkiye, Hindistan, Sovyetler veya başka ülkelerde yayınlanmış kitaplar idi.⁶⁰ Abdukadir Binni Abdülvaris Keşkeri’nin ana dilde yazdığı “akaid-i zörüriye”, “ibadet-i islamiye”, ilmi hesap, coğrafya gibi kitapları, bu boşluğu doldurmaya yetmiyordu.⁶¹ Sulayman Abdurehim, 1939 yılı itibariyle Korla Çakılık ilçesinde ilkokul ders kitaplarının Taşkent’te basılmış kitaplar olduğunu kaydeder.⁶² Memtili Efendi’nin önderliğinde açılan bu okullarda, Memtili Efendi’nin hazırladığı eğitim müfredatı, eğitim programı uygulanır ve onun kendi şiirlerinden kendisinin bestelediği marşlarla,⁶³ çocuklar geleceğe hazırlanmak için ilk adımlarını atar.

Bu okullarda okuma yazma çabuk öğretilirdi. Yazıların düzenli, güzel olmasına önem verilirdi. Veliler çocuklarının kısa zamanda edindiği bilgiler ve becerilerinden çok memnun oluyorlardı. Okulda ayrıca hayat bilgisi konularına da önem verilmişti. Geleneklere bağlı kalma, büyüklerine saygı, küçüklere sevgi, başkasına yardım etme, çalışkan ve dürüst olma, umudunu kaybetmeme, cesur olma gibi konular işlenir, çocukların Uygur toplumuna yararlı birey olabilmesi için emek sarf edilirdi. Hatiplik dersleri verilir, haftada bir kere konuşma yarışması düzenlenirdi. Diksiyonu düzgün, konuşma dilinin yazı dili şeklinde olması isteniyordu. 1. 2. sınıf öğrencileri aşağıdaki dörtlüğü ezbere yüksek sesle okuyorlardı:⁶⁴

(YUyg.)

Mektep balisimen

Yurtniñ igisimen

İlkimde erur depter

Yurtúa bolimen rehber

Mektep maña cennettur

Bu toàra heúúettur

(TT.)

Okul çocuğuyum

Yurdun sahibiyim

Elimde vardır defter

Ülkeye olacağım rehber

Okul bana Cennettir

Bu doğru hakikattir

⁵⁹ Seypidin Ezizi, **a.g.e.**, C.I., s. 418

⁶⁰ Burhan Şehidi, **a.g.e.**, s. 269

⁶¹ Abdurehim Tohti, **a.g.e.**, s. 13

⁶² Sulayman Abdurehim, “Çakilikta Maaripniñ Peyda Boluşı ve Terekkiy Kilişi” (Çakılık’ta Eğitimin Meydana Gelmesi ve Gelişme Göstermesi), **Bayngulın Tarih Materiyalliri**, t.y., s. 37

⁶³ Yalkun Rozi, **a.g.m.**, s. 14

⁶⁴ Abdulla Talip, **a.g.e.**, s. 42-43

Arsilan kebidur elbim

Aslan gibidir yüreğim

Ouza yeter eslim.

Oğuza ulaşır aslım.

Mahallelerde okul öncesi çocuklar, onlara özenerek, onların şarkılarını söyleyip sıra ile yürüyor, okula gitmeye hevesleniyordu.⁶⁵

Velilerin bu okulları “cedit okulu”, “kırmızı bacaklıların okulu” (dinsiz komünistlerin okulu) diyerek, çocuklarını göndermeme durumu mevcuttu. Memtili Efendi on iki yaşından büyük çocukların öğretmenleriyle beraber vaktinde namaz kılmasını istedi. Böylece ğrencilerin okuldan alıkoyulma meselesi zlmekle beraber, çocuklarına namaz kılması için laf dinletemeyen veliler bile, sırf bu yüzden çocuğunu okula gönderdi.⁶⁶

Memtili Efendi’nin hummalı çalışması neticesinde, Atuş’ta ilköğretim okulları yaygınlaştırılmış, eğitim ğretim sistemi oturmuş, ders müfredatı ve ders programları, okulların tümünde aynı olmuşt. Bu durum, okullar ara yarışmalar düzenlemek için kolaylık sağlıyordu. Memtili Efendi, her yılı Nevruz bayramında okullar arası spor etkinlikleri yarışması dzenlemişt. 1935, 1936 ve 1937 yılındaki Nevruzlar, geçen Nevruzlar içinde en coşkulu, en anlamlı geçen Nevruzlardır. Yarışmayı izlemeye halk akın ediyordu. İzciler de güvenliği sağlıyordu.⁶⁷

1935’te Doğu Türkistan’ın diğer bölgelerinde kurulduğu gibi Atuş’ta da “Uygur Uyuşması” (Uygur Derneği) kurulmuşt. Bu dernek, okul yönetim kurulunun görevlerini devralmıştır. Memtili Efendi, bu derneğin eğitim bölümünün reisiydi. O tüm okullardaki öğretmenleri iki haftada bir kere yapılacak olağan toplantıda bir araya getirerek, meslek eğitim vermişt. Toplantıda ğretmenlerin problemleri, çözüm yöntemleri, deneyimleri kendi aralarında paylaştmasını sağlamıştır. İşinde başarılı olanlar takdir edilmiş, başarısız olanlar uyarılmış ve problemleri aşması için destek verilmişt.

Memtili Efendi, cedit okullarını Doğu Türkistan’ın dört bir yanında yaygınlaştırmak, çocukları eğitmek, halkı uyandırmak, vatani ve toplumu cehaletten, istiladan kurtarmak için, yakın arkadaşı Sopizade (Memtimin Kari Hacı)’yi 1934’te Aksu’ya gönderir, Aksu’da ilk ğretmen yetiştirme okulunun kurulmasını sağlar.⁶⁸ 1935’te ğrencisi ve mücadele arkadaşı Abdurehman Şair başkanlığındaki ona yakın kişiyi Aksu’ya gönderir. Onlar Aksu millî eğitim önderlerinden Muhemmet Hacı, Mehmud Efendi, Memtimin Sopizade ile

⁶⁵ Abdurehim Tohti, a.g.e., s. 45

⁶⁶ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun., a.g.e., s. 237-238

⁶⁷ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun., a.g.e., s. 245-247

⁶⁸ Abdulla Talip, a.g.e., s. 115

görüşür, Memtili Efendi'nin bestelediği şiirlerinden “Meripet Marşı”, “İzciler Marşı”, “Oyâniñ Ehl-i Vetan”, “Kutuluş Yolida”, “İrpan Künliri” başlıklı halkı uyandırma konulu şarkıları öğrencilere öğretir.⁶⁹ Aksu'da kurulan “Niyaziye”, “Mektipi İsmailiye”, “Vetan Yunusiye”, “Sutuk Buğrahan”, “Tömür Gazi”, “Turaniye”, “Subhi Saba”, “Abbasiye” gibi okullar, Memtili Efendi'nin başlattığı eğitim reformunun meyveleriydi.⁷⁰ Boyamet dışındaki kasabalardan, başka ilçe ve illerden aydınlar Atuş'a gelir, Memtili Efendi'nin eğitim müfredatı, eğitim programını alır, jimnastiği ve okul şarkıları öğrenir. Daha sonra öğrendiklerini gittikleri memleketlerinde uygular ve çocuklara öğretir. Memtili Efendi'nin yaktığı kıvılcım, bir ışık olup her yeri aydınlatmaya başlamıştı. Korla, Lopnur, Bögür, Kuça, Aksu gibi il ve ilçelerde peş peşe cedit okulları açılmaya başlıyor, Memtili Efendi'nin sözünü yazarak bestelediği “Biz Muellim”, “Biz İzçilarmiz” başlıklı şarkılar, her yerde yankılanıyordu.⁷¹ Şairin “Biz Muellim” konulu şiirinin farklı bölgelerde farklı varyantlarda yaygınlaştığı, Memtili Efendi'nin kurduğu “İzciler grubu”nun benzerlerinin diğer bölgelerde de kurulduğu, bu grubun birer saygın kuruluş olarak polislerin bile yapamadığı güvenliği ve eminliği koruma işlerini yaptığı, polisten çekinmeyenlerin İzçilerden çekindiği, “İzçilet grubu”nun farklı bölgelerde 1935'te kurulmaya başladığı ve 1940'lara kadar mevcudiyetini koruduğu, Memtili Efendi'nin kırktan fazla şiirinin bestelenerek okul çocuklarına öğretildiği, Rozi İbrahim⁷², Abdurahman Mamut Diyar⁷³, Yalkun Rozi⁷⁴ gibi şahısların çalışmalarında ifade edilmiştir.

Memtili Efendi'nin 1936'da yaptığı eğitimle ilgili tanıtım çalışması çok önemlidir. O izcilerden seçilmiş kırk öğrenciyle bir ay yaya yürüyerek, Peyzivat, Yenihisar, Taşmilik, Opal, Tokkuzak, Kaşgar gibi il ve ilçeleri gezmiştir. İzçiler, her gittiği yerde Memtili Efendi'nin öğrettiği halkı uyandırma çağrısı niteliğindeki şarkıları söylemiş, piyes, gösteri sergilemiş, eğitime önem verilmesi konu edilen teşvik metinlerini okumuş, millî eğitimin ve onu yaygınlaştırmanın tarihî önemini anlatmıştır. Her gittiği yerde binlerce kişi onları izlemiştir. İzçilerin kılık kıyafeti, şarkıları, duruşu, yürüyüşü, izleyenleri coşturmuş, sevindirmiş, düşündürmüştür.⁷⁵ Aslında bu izciler grubu (izçılar etriti) 1935'te kurulmuştu. Memtili Efendi tüm Atuş eğitimini yönetmeye başladıktan sonra, okullardan en başarılı öğrencilerden seksen kişiyi seçerek, Meşhet'teki Kumbağ Okulu'na yerleştirmişti. Onlar 1935 sonbaharda eğitime

⁶⁹ Yalkun Rozi, **a.g.m.**, s. 16-17

⁷⁰ Abdulla Talip, **a.g.e.**, s. 116

⁷¹ Abdulla Talip, **a.g.e.**, s. 115

⁷² Rozi İbrahim, “Şayar Nahiyisinin Medeniy- Maarip Tarihidin Kiskiçe Eslime” (Şayar İlçesinin Kültür Eğitim Tarihinden Kısa Hatıra), **Şinciang Tarih Materiyalliri**, 1987, S. 20, s. 142- 149

⁷³ Abdurahman Mamut Diyar, **a.g.m.**, s. 236- 246

⁷⁴ Yalkun Rozi, **a.g.m.**, s. 16-18

⁷⁵ Yalkun Rozi, **a.g.m.**, s. 18

başlamıştı. Memtili Efendi'nin bu sınıfı oluşturmasından amacı, kısa zamanda yetiştirilecek gençlerle, öğretmen açığına bir nebze de olsa kapatmakla beraber, eğitim ve kültür hizmetlerini yürütecek insan ihtiyacını karşılamaktı. Bu sınıf, ortaokul seviyesindeydi.⁷⁶ İzciilerin, Atuş'un her pazartesi oluşacak pazaryerinde, güvenlik görevlisi oldukları, halkı hırsız, serseri, sahtekârlardan koruduğu ve halkın bu durumdan çok memnun olduğu bilinmektedir.

Memtili Efendi, okul dışındaki aydınlatma faaliyetlerine de çok önem vermiştir. Onun açtığı okuma yazma kursuna katılanlar on binlere ulaşmıştır. Okulun kapasitesi yetersiz kalınca kurslar evlere taşınmıştır. Bu tarihlerde okuma yazma öğrenen kişiler, Çin Komünist Partisi hâkimiyeti devraldıktan sonra (1949 sonrası), köy memurları olarak görev yapmıştır.⁷⁷ 1935-1937 yıllarında Atuş'ta okuma yazma çağındaki nüfusun % 70'inin, Memtili Efendi'nin önderliğinde uygulanan "akartış"(aydınlatma) hareketinde okuma yazma öğrendiği bilinmektedir.⁷⁸

Memtili Efendi'nin Uygur millî eğitimine getirdiği devrim niteliğindeki değişimlerden biri, onun bayan öğretmenler yetiştirmesi ve binlerce kız öğrenciyi okuma fırsatına kavuşturmasıdır. O 1935 yılında Atuş'un Meşhet, Tecen kasabalarında "çokanlar sinipi" (bayanlar sınıfı) oluşturarak, bayan öğretmenler yetiştirmiştir.⁷⁹

Memtili Efendi, her yıl Nevruz bayramında spor yarışmaları sona erdiğinde, öğrenci ve halkı fidan dikmeye organize etmiştir. Tarla başı ve yol kenarına toplam yüz binden fazla fidan dikildiği bilinmektedir.⁸⁰

Memtili Efendi çağdaş okul açma yönündeki çalışmalarını, tutuklandığı güne kadar büyük bir coşkuyla devam ettirmiştir.⁸¹

1. 5. Şairin Katledilmesi

1934'te Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, Rusların yardımını alan Çin yönetimince ortadan kaldırılmıştır.⁸² Cumhuriyet devrildikten sonra, Mahmut Muhiti Hindistan'a hicret eder. Kaşgar vaziyeti, Memtili Efendi gibi aydınlar için hayati tehlike arz ediyordu. Dolayısıyla yakınları şairi kaçması, canını kurtarması gerektiği konusunda uyarır. Fakat şair, ölümü göze alır, canı pahasına da olsa çıktığı yoldan geri dönmez.⁸³

⁷⁶ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, a.g.e., s. 241-242

⁷⁷ Abdurehim Tohti, a.g.e., s. 55

⁷⁸ Yalkun Rozi, a.g.m., s. 18

⁷⁹ Yalkun Rozi, a.g.m., s. 18

⁸⁰ Abdulla Talip, a.g.e., s. 114

⁸¹ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun., a.g.e., s. 197, 205, 217, 239, 350

⁸² Musa Türkistani, **Uluğ Türkistan Paciesi** (Ulu Türkistan Faciası), e-kitap., s. 101

⁸³ Mirehmet Seyit Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, a.g.e., s. 349-350

Memtili Efendi 04 Mayıs 1937 tarihinde, Çinli genel vali Sheng Shicai'nin Uygurlar içindeki etkili, becerikli ve bilinçli aydınları, zenginleri toptan yok ederek, Kumul çiftçiler ayaklanmasının tesirini zayıflatma ve Uygur halkını uzun bir süre baş kaldıramaz duruma getirme projesi kapsamında tutuklanmıştır. Kaşgar Yavag hapishanesinde tutuklu bulunan Memtili Efendi, on dört numaralı tek kişilik hücreye hapsedilir.⁸⁴ Tutuklananların sayısının gün geçtikçe artması nedeniyle, birkaç gün sonra Memtili Efendi'nin yanına Kaşgar öğretmen yetiştirme okulu müdürü, Türkiye'den beraber dönen mücadele arkadaşı Hesamidin Efendi yerleştirilir.⁸⁵

Yavag hapishanesi, Kaşgar Polis İdaresi müdürü Kadir Hacı yönetiminde olup, bu hapishaneyi Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan'a görevlendirdiği Kırgız Atlı Bölükleri başkanı Mevlanop, askerleriyle beraber muhafaza ediyordu. Kaşgar garnizon komutan yardımcısı Mahmut Muhiti'nin yurtdışına hicret etmesinin ardından, 29 Mayıs 1937'de Mahmut Muhiti'nin, Abduniyaz Kamal başkanlığındaki kısımları Kaşgar'a hücum eder.⁸⁶ Mevlanop, isyancılarla gece boyunca savaşır, fakat başaramayacağını anlar. Kadir Hacı ile danışarak 30 Mayıs sabahında, çoğu eğitimci ve dönemin zar zor yetişen aydın kesimleri olmak üzere, aralarında Memtili Efendi'nin de bulunduğu üç yüz kişiyi, önce kurşuna dizer, sonra üzerine benzen dökerek ateşe verir.⁸⁷ Bu haber hemen Kaşgar'a yayılır. Memtili Efendi'nin ziyaretine sık sık gitmekte olan ve ona giysi ve yiyecek götüren on küsur yaşındaki yeğeni Rişat, hemen hapishaneye koşar. Yanmış cesetlerin hücre kapılarında ve duvar diplerinde yığıldığı ortamda, kendisinin şaire getirdiği ayakkabı sayesinde, Memtili Efendi'nin cesedini bulabilmiştir. Cesedi kaçırıp Beşkerem ilçesine gelerek akşamı bekleyen Memtili Efendi'nin ağabeyi, Rişat'ın babası Nizamidin, şairin öğrencisi Abdugupur Konacı ve şairin arkadaşı Abbas Çong, şairin cesedini çuvala koyup, ata yükleyerek geceleyin Atuş'a gider ve Boyamet'te gizlice toprağa verirler.⁸⁸

Hapisteyken ağır işkencelere maruz kalan şair, hücre duvarına kurumuş çamur parçasıyla şiirler yazmıştır. Öğrencilerinden Abdurahman Semer, yangın olayını duyduktan hemen sonra, Emet Mehsum ile beraber hapishaneye gider ve yakınlarının cesedini arayan insanların üzüntülü çöğlekleriyle dolu, kıyamet gününü andıran ortamda şairin cesedini arar. Hücre duvarındaki şiirlerin yazı karakterinden, bu şiirleri Memtili Efendi'nin yazdığını anlar ve hemen not eder, daha sonra ise bu kırk kıta şiiri ezberler. Olay duyulduktan sonra, şairin

⁸⁴ Muhammet Osman, "Adem Kavipi Vekesi Toğrisida" (İnsan Kebabı Olayı Hakkında), **Keşker Geziti**, 08 Ağustos 1986

⁸⁵ Mirehmet Seyit Yalkun Rozi, Ablikim Zordun **a.g.e.**, s. 378

⁸⁶ Abdurehim Tohti, **a.g.e.**, s. 57

⁸⁷ Yalkun Rozi, **a.g.m.**, 1997, s. 18

⁸⁸ Mirehmet Seyit Yalkun Rozi, Ablikim Zordun., **a.g.e.**, s. 382-385

ğrencisi ve manevi oğlu Mirehmet Seyit, Sulayman adlı arkadaşıyla beraber eşeklerine binerek Kaşgar'a gelir. Onlar hapishaneye geldiklerinde sessizlik hâkim idi. Hücreleri tek tek gezen çocuklar, iki hücre duvarındaki şairin şiirlerini, not defterlerine kaydederler. Defterin başkası tarafından fark edilerek başına bela gelmesinden endişelendiği için, Mirehmet Seyit de şiirleri ezberlemiştir.⁸⁹

şair katledildiği zaman otuz altı yaşındaydı. şairin "*Trme Ātirisi*" (60) başlıklı şiirindeki şu dizeler, bu bilgilerle paralellik göstermektedir.

(YUyg.)

Rihim ecep isildi yaluzluta, tutunda,

SĀetlirim tmekte kişenlinip zulmette.

Yeşim ottuz alte yaş taştin better atti baş,

Ad bolar oşaymen bu il ayu hesrette. (60/9-12)⁹⁰

(TT.)

Ruhum acep sıkıldı, yalnızlık tutsaklıkta,

Saatlerim geçmekte zincirlenip zulmette.

Yaşım otuz altıda, başım darda, ıkmazdayım,

Sonum gelecek gibi, bu tür kayđı hasrette.

Memtili Efendi katledildikten sonra Atuş halkı içinde şöyle koşuk yayılmıştır:

(YUyg.)

İşik aldıda tt Urus

Ttiliside papirus

(sigara)

Ependimni ltrgen

*Kadir Hacı ca Urus*⁹¹

(TT.)

Kapı önünde dört Rus

Dördünde var papirus

Efendiyi ldren

Kadir Hacı sahte Rus

⁸⁹ Mirehmet Seyit Yalkun Rozi, *Ablikim Zordun.*, a.g.e., s. 385-388

⁹⁰ İbrahim Alptekin, a.g.e., s. 76

⁹¹ Mirehmet Seyit Yalkun Rozi, *Ablikim Zordun.*, a.g.e., s. 388

Memtili Efendi şehit olduğunda evliydi ve bir buçuk yaşında Edibe isimli kızı vardı. Hanımı Melikizat, eşinin vefatından sonra fazla yaşamamış, kızı 13 yaşa geldiğinde henüz otuz yaşına basmışken hayata gözlerini yummuştur.⁹² Kızı Edibe, teyzesi Buheliçe'nin himayesinde büyür ve on yedi yaşında evlenerek dört çocuk sahibi olur. Fakat 1969'da Kültür Devrimi sırasında babasından dolayı "Bozuk Unsurun Evladı", "Hain'in Çocuğu" olarak karalanıp, hakaretlere maruz kalır ve eşini kaybeder. 1976'da küçük kızı Mehbube ile İli'ye yerleşir. Teyzesi ve eniştesinden başka, bilgin ve eğitimci Abdukadir Damolla'nın oğlu Abdukadir Damolla (babası şehit olduğunda anne karnında olduğu için kendisine babasının adı verilmiştir) ve Memtili Efendi'nin öğrencisi Goci Hacı onlara yardımcı olurlar. Memtili Efendi'nin Suudî Arabistan'a yerleşen öğrencilerinin maddi yardımında bulunmasını sağlarlar. Böylece Edibe'ye İli'de ev alınır ve Kaşgar'da kalan çocukları İli'ye getirilir.⁹³ Edibe'nin küçük kızı Mehbube, dedesi gibi eğitimci oldu ve şu an Kaşgar Gülbağ İlk Öğretim Okulu'nda öğretmen olarak çalışmaktadır.⁹⁴ Ayrıca Memtili Efendi'nin öğrencilerinden Mirehmet Seyit⁹⁵, şairin manevi oğludur.⁹⁶ Bu kişi, şairin hayatının tanıtılması, şiirlerinin gün ışığına çıkarılmasında çok büyük emek sarf edenlerin ilkidir.

2. Şairin Eserleri

Memtili Efendi'nin şiirleri, kendisi tarafından bestelenerek öğrencilere öğretilmiştir ve bu öğrenciler öğretmen olduktan sonra, öğrendiği şarkıları tekrar başka öğrencilere öğretmiştir. Kişiler şairin şiirlerini 30-40 yıl kadar hafızasında veya not defterlerinde saklamışlardır. Keza şairin öğretileri de böyle bir süreç geçirmiştir. Şiirler yazıya geçirilirken bazı değişiklikler ortaya çıktığı gibi, 1980 sonrası öğrencileri tarafından temin edilen şiirlerinin çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlanma sırasında matbuatlarda yer edinebilmesi için, şiirlere hazırlayanlar/muharrirler tarafından da müdahale yapılmıştır. Dolayısıyla şiirlerin başlıklarında, kelimelerinde değiştirilmeler söz konusudur. Varyantlaşma da muhtemel bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁹² Edibe Memtili, "Dadam Memtili Tohtacini Esleyen"(Babam Memtili Tohtaci'yi Hatırlarım), İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 17

⁹³ Edibe Memtili, **a.g.m.**, s. 18-20

⁹⁴ Mehbube Memtili, "Bir Şairiñ Tügimes Nahşisi" (Bir Şairin Bitmeyen Şarkısı), İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 28

⁹⁵ Mirehmet Seyit (1923-1991) Atuş'un Meşhet kasabasında doğmuştur. 1935'te Memtili Efendi'nin kurduğu "İzçilar Grubu"na katılmıştır. 1939-1942 yılında Kaşgar Öğretmen Okulu'nda okumuştur. Kaşgar ve Atuş'ta sanatçı, öğretmen, okul müdürü gibi görevlerde bulunmuştur. 1949 sonrası Atuş eğitim sahasının sanat işleri görevlisi olarak çalışmıştır. 1959-1987 yılında Atuş Kültür Müdürlüğü'nde çalışmıştır. "Buğra Mukamı" nın mucididir. 18.10. 1991 tarihinde vefat etmiştir.

⁹⁶ Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, **a.g.e.**, s. 386

2. 1. “Memtili Ependi Şe’irliri” Adlı Şiir Kitabı

İbrahim Alp Tekin’in hazırladığı , “*Memtili Ependi Şe’irliri*” adlı kitap, 2000 yılında Şinjiang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bu kitapta şairin 63 şiiri bulunmaktadır. Bu şiirlerin bazılarında yazılış tarihi yer almıyorken, birçoğunda 1920’den 1937’ye kadar olan tarih not edilmiştir. Hazırlayan, bu şiirlerin çoğunluğunun çeşitli dergi gazetelerden alındığını, yirmiden fazlasının ise şairin yakınları ve öğrencileri tarafından temin edildiğini kaydetmiştir.⁹⁷ Aralarındaki *tluş Yolida* (24) başlıklı şiir, 1933’te kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti’nin devlet marşı olarak kabul edilmiştir.⁹⁸ Aynı şiir, muhaceretteki Doğu Türkistanlıların 2004 yılında kurduğu “Sürgündeki Doğu Türkistan Hkmeti” tarafından yayımlanan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Devlet Anayasası kitapçığında, Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin “İstiklal Marşı” olarak kaydedilmiştir.⁹⁹

Bu şiir kitabındaki şiirler, Şu an Doğu Türkistan’da kullanılmakta olan Yeni Uygurcanın fonetiğine uydurulmuş Arap alfabesiyle yayımlanmıştır. Şiirler yayımlanma sırasında Yeni Uygurca’ya uydurulmaya çalışılsa da, bazı seslerde, eklerin kullanımında aşağıdaki özellikler kendini gösterir:

(1) Çağatayca dil unsurları

saç- (ET. ve Çağ. EDPC: 794) > saç- (19/6)¹⁰⁰

> çaç- (şimdiki yazı dili)

/-mAYin/: lmeyin, hayt ulsam (63/5)¹⁰¹

> lmestin = lmey (şimdiki yazı dili)

baş+i+m >başim¹⁰² (19/2) > bęşim (şimdiki yazı dili)

/-Gil/, /-Kil/ : yat-ma-il >yatmiil (50/15)¹⁰³

> yatmiin (şimdiki yazı dili)

Ayrıca “içre” gibi Çağatayca’da kullanılan kelimeler yer almaktadır.

⁹⁷ İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 83

⁹⁸ Sultan Mahmut Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 224

⁹⁹ S. Mahmut Kaşgarlı, Hızırбек Gayretullah, Erkin Ezizi, Haz., **Doğu Türkistan Cumhuriyeti Devlet Anayasası**, Enes Ofset Yay., İstanbul, 2005, 2. 22

¹⁰⁰ İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 23

¹⁰¹ İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 81

¹⁰² Yeni Uygurcada, *baş-* kelimesi birinci şahıs teklil iyelik eki alınca “a” sesi açık hecede kaldığından “i” sesinden etkilenerek gerileyici benzeşme nedeniyle “” sesine döner ve kelime *bęşim* olur. Şirde geçen şekli, kelimenin Çağatay Uygurcası’ndaki kullanımını yansıtmaktadır.

¹⁰³ İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 61

Şiirlerdeki bu özellikler, şiirlerin Çağatay Uygurcasından¹⁰⁴ Yeni Uygurcaya geçiş dönemindeki dil özelliklerini yansıtması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

(2) Şiirlerde Kıpçak Türkçesindeki şekli ile kullanılan kelime bulunmaktadır. Atuş'ta Kırgız Türkleri de yaşadıkları için son zamanlarda Atuş şehri, devletin bölge planlamasında Kızılsu Kırgız Özerk Beldesi'nin merkezi yapılmıştır. Bölgedeki Uygurlar daha çok şehirde yerleşik yaşam sürdürürken, Kırgızlar genel olarak dağ ve yaylalarda hayvancılıkla geçinirler. Kırgızlar yarıllardan kımız yapmak için sütü alınacak kırsakları (dişi atları), süttten kesilmek üzere olan taylarından uzaklaştırmak üzere yaylaya veya meraya serbestçe bırakmaz, bağlanmış veya bağlanmamış vaziyette evin yakınında tutarlar. Buna “yılık baylau” denir. Bu eylem çağdaş Kazakçada “*baylav-baylau*” (байлау), çağdaş Kırgızcada “*bayloo-*” (байлоо)¹⁰⁵ fiili ile ifade edilmektedir. Bu fiil, Tarihî Kıpçakçada “*bayla-*” şeklinin yanında “*baiaaıla-, balâa-, bavla-*” şeklinde de görülmüştür.¹⁰⁶ Orhon Türkçesinde “*bÀ-, ba-*”¹⁰⁷, Eski Uygurcada “*ba-*”¹⁰⁸, *baâla-*¹⁰⁹ şeklinde kullanılan fiil, Yeni Uygurcada, Çağataycadaki kullanımı gibi¹¹⁰ “*baâla-*” olarak kullanılmaktadır. Şiirde Kıpçakcadaki şekliyle “*bayla-*” olarak geçmektedir:

Otlâuliriñ yapıyéşil sansız mallar yaylaydu,

Üimiz üçün taâ ehli yilüilarni **baylaydu.** (44/6)¹¹¹

(3) Bazı şiirlerde Türkiye Türkçesine ait kelime ve dil unsurları bulunmaktadır. Eski Türkçeden gelen, Türkiye Türkçesi'nde kullanılan Yeni Uygurcada kullanımda olmayan

Arkadaş (20/1)¹¹²

Toplinip (20/1) <toplan-¹¹³

¹⁰⁴ Doğu Türkistan'da Çağatay Dili ve Edebiyatı ile ilgili sistemli araştırmalar, 1980 sonrası başlamıştır. Bilim adamlarının ve araştırmacıların çalışmaları sonucunda “Çağatay Uygur Dili”, “Çağatay Uygur Edebiyatı” terimi yaygınlık kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdurp Polat, “Çağatay Tili Degen Atalgu Togrisida” (Çağatay Dili Denen Kavram Üzerine), *Çağatay Uygur Tili Tetkikatidin İlmîy Makaliler*, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1993, s. 1-9

¹⁰⁵ Çince kaynaktan bu fiil Kırgızca ve Kazakçada aynı olmak üzere “*bayla-*” şeklinde verilmiştir. bk. Komisyon, *Zhong Guo Tu Jue Yu Zu Yu Yan Ci Hui Ji* (Çindeki Türk Dillerinin Karşılaştırma Sözlüğü), Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990, s. 46

¹⁰⁶ Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay. No: 835, 2. bs., Ankara, 2007, s. 26

¹⁰⁷ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Yayımlayan: Mehmet Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul, 2003, s. 239

¹⁰⁸ Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara, 2012, s. 555

¹⁰⁹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., No:260, İstanbul, 1968, s. 31

¹¹⁰ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 3. bs., Çev. Günay Karaağaç, Akçağ Yay., Ankara, 2005, s. 267

¹¹¹ İbrahim Alptekin, *a.g.e.*, s. 54

¹¹² İbrahim Alptekin, *a.g.e.*, s. 24

Art (15/4)¹¹⁴

gibi kelimeler dikkat çeker.

Yeni Uygurcada benzerlik veya kuvvetlendirme anlamı taşıyan bağlama edatı “*mu*”, bazı şiirlerde Türkiye Türkçesi’ndeki şekli ile “*da, de*” olarak kullanılmıştır:

Oylima héç! Bude kéter (49/2)

Yeni Uygurcada ismin yönelme hâli eki /+KA/, /+GA/’dır. Şiirlerde geçen

başım+e (19/2)

yaşım+e (19/4)

yoldaşım+e (19/6)¹¹⁵

örneklerdeki ismin yönelme hâli eki, Türkiye Türkçesindeki kullanımıyla bulunmaktadır.

(4) Yeni Uygurca yazı dilinde istek kipi çokluk I. şahıs eki /-Ayli/ şeklindedir. Bu ekin yerine /-niñ/ olarak kullanma şekli, Atuş bölgesine ait kullanımdır.

İlmu érpĀn yolu **n** emdi urbĀn **boliniñ** (28/2)¹¹⁶

nl ile başlayan kelimelerin başında “h” sesinin türemesi, Atuş ağızının önemli özelliklerinden biridir.¹¹⁷ Yazı dilinde “temel, esas” anlamında “*ul*” olarak kullanılan kelime, şiirde “*hul*” olarak geçmektedir.

Puta bolsun mektepniñ bésilĀan **huli** (32/10)¹¹⁸

2. 2. “*Yanar Tağlar*” Adlı Destanı

Memtili Efendi’nin kurduğu “*İzciler Grubu*”nun izcisi, eğitimci Alavudin Efendi, şairin “*Yanar Tağlar*” (Yanar Dağlar) adlı büyük hacimli destan yazdığını söyler.¹¹⁹ Maalesef bu eser bugüne dek bulunamamıştır.

¹¹³ İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 24

¹¹⁴ İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 15

¹¹⁵ İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 23

¹¹⁶ İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 33

¹¹⁷ Mirhayat Mirsultan, Ömer Niyaz, “A Tu Shi Fang Yan De Mou Xie Yu Yin Te Zheng” (Atuş Ağızının Bazı Ses Özellikleri), **Yu Yan Yu Fan Yi** (Dil ve eviri) **Der.**, 1993, S. 1, s. 62; Atuş ağızının ses özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Erkin Rozi, “Xian Dai Wei Wu Er Yu A Tu Shi Fang Yan Yan Jiu” (Yeni Uygurcanın Atuş Ağızı zerine Araştırmalar), **Ka Shi Shi Fan Xue Yuan** (Kaşgar Pedagoji Enstitüsü) **Der.**, 2003, S. 24/1, s. 62-68

¹¹⁸ İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s.38

¹¹⁹ İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 12-14

2. 3. Türkiye’de Ulaştığımız Öğretileri

Şairin yurtdışına yerleşmiş öğrencilerinden Mehmet Salih Artuş’un¹²⁰ temin ettiği öğretileri¹²¹, on yedi şiiri kapsamaktadır. M. S. Artuş notunda, şiirlerin yazılış tarihini 1933-1937 olarak belirtmiştir. Bu şiirlerde yuvarlak ünlüler (o, ö, u, ü) ayırt edilmeksizin vav ile ifa edilmiştir. Ayrıca Yeni Uygurcada şu an kullanımda olmayan zel (ذ), sat (ص), tı (ط), zı (ظ) harfleri bulunmaktadır.

Köp kelimesi hem be (ب) ile كوب şeklinde, hem de pe (پ) ile كوپ şeklinde yazılmıştır. Bu durum, Çağatay Uygurcasında b, p harflerinin biri öbürünün karşılığında kullanılma özelliğinin, Yeni Uygurcanın başlangıç döneminde muhafaza edildiğini gösterir.

Şairin öğretileri, Yeni Uygurcanın bir örneği olmakla beraber, aşağıdaki özellikleri de içermektedir:

(1) Yeni Uygurcada fiilin amaç kipi için genelde /-Gili/, /-Kili/ eki kullanılır. Şiirde geçen /-gini/ örneği, bu ekin Atuş ağzının kullanım özelliğini yansıtmaktadır:

HavAda uçar úuşlar, úanatin úaúip

Yigini úamaú izlep, yerlerge baúip (78/2)¹²²

r >l değişimi, Atuş ağız özelliklerinden biridir. “bakmak” anlamındaki “úara-” olan fiilin “y” türemesiyle “úayla” olarak kullanılışı da Atuş bölgesine özel bir kullanımdır.

Aç közlük düşmenler nadÁmet birlen **úaylar** (72/10)

(2) Türkiye Türkçesindeki şimdiki zaman eki /-yor/, kullanılmıştır.

¹²⁰ Mehmet Salih Artuş (1920-2010) Uygur toplumu içinde Seley Hacim olarak bilinir. Çocukluğunda Atuş’daki dinî okulda, daha sonra Memtili Efendi’nin Yeni Usul Mektebi’nde 3. Dönem öğrencisi olarak okumuştur. 1941-1942’de Gulca’ya gitmiş, 1945’te Atuş’ta ağır sel afeti olduğunda Atuş’a geri dönmüş, 1947’de ağabeyi Tohtaci ve yeğeni Sultan Mahmut Kaşgarlı ile tekrar Gulca’ya gelmiş, yerleşmiştir. 1981’de Türkiye’ye göç eden Artuş, vefatına kadar İstanbul’da yaşamıştır. Ticaret ile geçinen Artuş, toplum içinde vatanseverliği, hayırsesverliği ile bilinir. Türkiyedeki yaşam sürecinde Yurt Büyüğü (Aksakal) olarak muhaceretteki Doğu Türkistanlılara her zaman sahip çıkmıştır. Türkiye’de Uygur toplumunun vatan davası ve mücadelesinde her zaman ön saflarda yer almıştır. Asim Baki’nin, Ahmetcan Kasimi başkanlığındaki üç vilayet hükümeti vekillerinin ölümüyle ilgili kuşkulara açıklık getiren kitabı “Hunriz-Yoşurun Katillik”in basım ve dağıtımı, Artuş’un tek başına sağladığı maddi yardımıyla gerçekleşmiştir.

¹²¹ Artuş’un notunda bu şiirlerin “Memtili Efendi’nin Şiiri Eserleri” olduğu belirtilmiş ise de, bu şiirler içinde dört şiirin- (64) Annem Beni Yetiştirdi (Alay Marşı), (75) Seherde Ağlayan Bülbül (Aşık Veysel’in Türküsü), (76) Dağ Başını Duman Almış (Gençlik Marşı), (77) Arı Gezer (Ali Ulvi Elöve’nin “Çalışalım” Başlıklı Şiiri- kendisine ait olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu şiirleri “Şairin Öğretileri” olarak isimlendirdik.

¹²² Öğretilerin tıpkıbasımı için bk. Reyila Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Şairlerinden Memtili Tevfik Efendi’nin Şiirleri Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Aktarma-Sözlük), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014, s. 1228-1244

Uluà yurdum ey sevgili lkem

Söyle saña yol nerede yol **bireyoruz** (72/5)

Burada “ber-” (vermek) fiili Uygur Türkçesi’ndeki b’li Şekliyle kullanılmıştır. Ancak Şimdiki zaman eki Türkiye Türkçesi’ndeki /-yor/ Őekindedir. ber-i-yor-uz>bir-e-yor-uz. Ayrıca Yeni Uygurca’da “sözle” Şeklinde kullanılan fiil, Türkiye Türkçesindeki Şekliyle “söyle” olarak kullanılmıştır.

Yeni Uygurcada benzerlik veya kuvvetlendirme anlamı taşıyan bağlama edatı “mu”, bazı Şiirlerde Türkiye Türkçesi’ndeki Şekli ile “da, de” olarak kullanılmıştır:

Millet yolida ketsede bu baş

İşleyli emdi haydi aradaş (71-3,4)

Trk nAmimiz tÅe hem işlekdur bizniñ animiz Basturmaymiz, çiuşada –dşmenni yurta canımız. (73/6)

Yeni Uygurcada bulunma hâli eki /DA/’dir. Bu ek yardımcı nsz almadan kullanılmaktadır. Şiirlerde ünlülerden sonra yardımcı nsz almış Şekliyle- Türkiye Türkçesindeki kullanımıyla- görülmektedir.

Neççe yil ulmet **içi-n-de** aldu,

mañmadu eirfn **yolinde** (69/8)

Bu Şiirler içinde *Ordumuz* (65) başlıklı Şiir, sürgündeki Doğu Türkistan hkmetinin yayımladığı Doğu Türkistan Cumhuriyeti Devlet Anayasası kitapında “Tarihten nce Biz Vardık, Tarihten Sonra Yine Biz” başlığıyla bazı dizeleri farklı olarak verilmiş ve devletin “Milli Marşı” olarak kaydedilmiştir.¹²³

Sonuç

Doğu Türkistan’ın yakın zaman tarihinde, toplumun kuşaklara kendi tarihi ve kültürünü, geleneklerini aktarmasının önemli aracı olan yazılı kaynaklara yönelik tahribat söz konusudur. Böylece insanların ilgili kaynaklara ulaşması neredeyse imknsz hale gelmiştir. 1980 sonrası, Uygurlar 50-60 sene önceki tarihlerde yaşadığı olayları, aklında kaldığı kadarıyla yazıya geçirerek, *Şinciang Tarih Materyalliri* başta olmak üzere bazı dergilerde yayınlama fırsatı elde etmişlerdir. Yayınlanan yazılar, olayları bizzat yaşayan yaşlı kişilerin kaleminden çıktığı gibi, onların sonraki kuşaklara sözlü olarak aktarması sonucu, geçen nesiller tarafından da kaleme alınmıştır. Olayları bizzat

¹²³ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Hızırbek Gayretullah, Erkin Ezizi, Haz., a.g.e., s. 23

yaşayanlardan pek çok kişinin, çeşitli siyasi hareketlerin kurbanı oldukları bilinmektedir.

Memtili Efendi'nin şiirleri, onun yaşadığı dönem ve onu takip eden yıllarda basında yer almasa da, halk tarafından ezberlenmiş veya not edilmiştir. Aradan geçen 40-50 yıl sürede çeşitli siyasi olaylarda pek çok kişinin yaşamını yitirmesine, yazılı kaynakların, orijinal el yazısı eserlerin ilk fırsatta yakılmasına ve yok edilmesine rağmen, Memtili Efendi'nin yaşam öyküsü ve şiirleri mevcudiyetini korumuştur. Tüm bu olumsuzluklara inat, 1980'den sonra şair ve onun şiirleri, yayınlanan makalelerle gün ışığa çıkmış, 1997'de şairin hayatı bir kitap halinde yayımlanabilmiştir. 2000 yılında ise bazı şiirlerindeki millî duyguları yansıtan kelimeler değiştirilmiş olsa bile, şairin bir şiir kitabı yayımlanabilmiştir. Bu durum, Uygur toplumunun anlayışını ve değerlerini ortaya koymaktadır.

Çağdaş Uygur şairlerinden özellikle Memtili Efendi'nin yaşadığı dönemde eser veren şairlerden bahsedildiğinde, ilk akla gelenler Abduhalık Uygur, Lutpulla Mutellip, Abdulla Razi, Merup Seidi, Ayup Mensuri, Muhemmed Rozi, Abdurehim Eysa, Kasımcıan Kembiri, İbrahim Noruz, Abdurahman Şair, Ehmed Ziyai, Enver Nasiri, Helil Sattar, Abdulla Rozi, Emet Gopuri, Bilal Ezizi, Nişehit gibi isimlerdir. Memtili Efendi'nin de dâhil olduğu bu nadir şahsiyetler, verdiği eserlerle çağın cahil güçleriyle, istibdat yönetimle mücadele etmiş, Uygur halkını zulümden, sefaletten, kulluktan kurtarmanın yollarını aramıştır. Vatan sevgisini eserlerinde işleme, bu şairlerin ortak yönüdür. Memtili Efendi onlardan bazıları gibi eğitimcilik yapmış, fakat onlardan farklı olarak şiirlerini besteleyerek çocuklara öğretirken şairlik yeteneğini eğitimle yoğurmuş, şiirleri evlatlara mücadele ruhu aşıladığı gibi halkın sönmeye yüz tutmuş umut ışıklarını yeniden yakmıştır.

Çocuk yaşta şair yazmaya başlayan şair edebî üretimini, hapishanede katledinceye kadar sürdürmüştür. 1934 yılından şairin şehit olduğu 1937 yılına kadar olan süre, Memtili Efendi'nin eğitimcilik hayatının en şanlı, en parlak, en verimli olan dönemidir.

Memtili Efendi'nin ve mücadele arkadaşlarının katledildikten sonra ateşe verilmesi, yirminci yüzyılda Doğu Türkistan'da Uygurlara yönelik yapılan toplu katliamlar içinde, halk tarafından bilinenlerden sadece bir tanesidir. Memtili Efendi'nin başına gelenler, Uygur aydınlarının kötü kaderine örnek teşkil etmektedir. Memtili Efendi'nin mücadelesi, sömürülmeye, tarih sahnesinden silinmeye çalışılan bir toplumun bilinçli aydın kesiminin çileli ve asırlar süren mücadelesidir. Halkın hayatta kalma, var olma mücadelesidir. Ne yazık ki yirminci yüzyılda Memtili Efendi ve ona benzer pek çok aydın şehit olmuştur. Onlar yaşadıkları zorluklarla, doğru bildikleri yolda inançla, inadına devam

etmekle, kısacık yaşamlarına pek çok başarı öyküsü yazmakla, daha çok gençken hiç tereddüt etmeden hayatını feda etmekle, kuşaklara, vatanına ve halkına sahip çıkmayı öğretmiştir. Memtili Efendi'nin yaşam öyküsü, cahilliğin, tüm felaketlerin kapısını açacağı, tüm güzelliklerin düşmanının cehalet olduğu, toplumun bağımsızlığı olmadan bireyin özgürlüğü ve mutluluğu olamayacağı, istilaya uğrayan toplumların demokratik haklarından söz etmenin asla mümkün olamayacağı gerçeğini gözler önüne sermiştir.

Memtili Efendi, Uygur Millî Eğitimi için bir çığır açmıştı. Doğu Türkistan'ın kuzeyinde kurulan, İli, Tarbagatay, Altay bölgelerinde etkili ve ömrü pek kısa olan Üç Vilayet Hükümeti, bunun temelinde millî eğitimde reform yapma ve onu geliştirme konusunda daha büyük adımlar atmıştır. Şöyle ki, 05 Mart 1945'te 29 numaralı karar onaylanarak, eğitim bakanlığının öğretmen yetiştirmeye önem vermesi gerektiği, bu çerçevede hükümetin çeşitli kurumlarında görev yapmakta olan kişilerden, öğretmenlerin, müdür hariç olmak üzere yeni görevini bırakıp okula dönmesi gerektiği belirlenmiştir. 13 Mart onaylanan 33 numaralı kararda Seypidin Ezizi, Maarif Nezareti'nin naziri olarak atanmıştır. 15 Ekim onaylanan 101 numaralı kararda, şehirlerde 1-7 yıl (ortaokul seviyesinde), köylerde 1-4 yıl (ilköğretim seviyesinde) zorunlu eğitim uygulanması belirtilmiştir. Eğitim işlerinin yürütmesi için, okulların maliye teminatıyla ilgili sekiz maddeli kural hazırlanmıştır.¹²⁴1949 yılında Çin Komünist Parti yönetimi uygulanmaya başladıktan sonra, Uygur Millî Eğitimi için, Uygurları ilgilendiren tüm sahalarda olduğu gibi, çok farklı bir sayfa açılmıştır. Eğitim müfredatı, amacı, yöntemi, günümüze gelene dek kaydettiği mesafede, millî olmaktan uzaklaşma yönüne doğru ilerlemiştir.

Şairin birçok şiiri bestelenerek öğrencilere öğretildiğinden ve Doğu Türkistan'ın farklı bölgelerinde yaygınlaştığından, bir şiirin birkaç varyantı ortaya çıkmıştır. Şiiri hafızasında saklayanların, yazıya geçirenlerin veya yayına hazırlayanların çeşitli politik sebeplerle yaptığı müdahaleler de söz konusudur. Şiirlerde bazı kelimeler, Doğu Türkistan'da yayımlanan kaynaklar ile, yurt dışında ulaştığımız kaynaklarda farklılık arz etmektedir. "Türkistan", "Biz Türk'üz" gibi ibareler, yurt dışında ulaştığımız şiirlerde karşımıza çıkmakta, Doğu Türkistan'da yayımlanan şiirlerde ise bulunmamaktadır.

Memtili Efendi'nin şiirleri, Yeni Uygurca yazı dilinin bir örneği olmakla beraber, Çağatayca, Türkiye Türkçesi, Atuş Ağzı dil özelliklerini bulundurmaktadır. Şairin şiirlerinde ve öğretilerinde Türkiye Türkçesi dil unsurlarının bulunması, Türk dünyasının dilde, fikirde, işte birliğinin

¹²⁴ Yan Dian-qing, **Üç Vilayet İnkılabınıñ Kanunçilik Tarihi** (Üç Vilayet İnkılâbının Kanun Tarihi), Uygurca'ya Çev. Goca Abdulla Osman vd., Şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1999, s. 326-327

sağlanmasında, karşılıklı eğitim öğretimin ne denli önemli olduğunu gözler önüne sermiştir.

Şairin hayatının ve eserlerinin incelenmesi sonucunda, şairin daha gün ışığına çıkmamış bilinmeyen veya kayıp şiirlerinin de mevcut olabileceği, bu nedenle araştırmaların devam etmesi gerektiği kanaatine varılmıştır.

Şair 36 yaşında katledilmeseydi, vatana ve halka faydalı nice başarılarla imza atacağından, nice eserler daha bırakarak, Yeni Uygurcanın güzelliğini, anlatım gücünü, Çağdaş Uygur Edebiyatı'nın ölmez örneklerini ortaya koyacağından hiç kuşkumuz yoktur.

KAYNAKÇA

- ABDUREHİM, Sulayman, “Çakilikta Maaripniñ Peyda Boluşı ve Terekkiy Kilişı” (Çakılık'ta Eğitimin Meydana Gelmesi ve Gelişme Göstermesi), **Bayingulin Tarih Materiyalliri**, t.y., s. 36-40
- ALPTEKİN, İbrahim, Haz. **Memtili Ependi şe'irleri**, şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay., No:260, İstanbul, 1968
- DIYAR, Abdurahman Mamut, “Aksu Konişeher Maarip Tezkirisi” (Aksu Konaşehir Eğitim Tezkeresi), **şinciang Tarih Materiyalliri**, 1987, S. 20, s. 236- 246
- ECKMANN, Janos, **Çağatayca El Kitabı**, 3. bs., Çev. Günay Karaağaç, Akçağ Yay., Ankara, 2005
- EHMİDİ, İmincan, **Uygur Edebiyatı Tarihidiki Namayendiler**, (Uygur Edebiyatı Tarihindeki nde Gelenler), şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1996, e-kitap
- ERASLAN, Kemal, **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara, 2012
- EZİZİ, Seypidin, **mr Dastani**, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990, C. 1
- HACİ, Abdukadir, “1933 yildin 1937 yilđiçe Keşker, Hoten, Aksularda Bolup tken Vekeler”, (1933 Yılından 1937 Yılına Kadar Kaşgar, Hotan, Aksu'larda Olan Olaylar), **şinciang Tarih Materiyalliri**, Urumçi, 1986, S. 17, s. 1-113
- HUşTAR, şerip, **şinciang Yekinki Zaman Tarihidiki Meşhur Kişiler** (şinciang Yakın Çağ Tarihindeki Meşhur Kişiler), şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 2000
- İBRAHİM, Rozi, “şayar Nahiyisiniñ Medeniy- Maarip Tarihidin Kiskiçe Eslime” (şayar İlçesinin Kültür Eğitim Tarihinden Kısa Hatıra), **şinciang Tarih Materiyalliri**, 1987, S. 20, s. 142- 149
- İLKUL, A. Kemal: **Türkistan ve Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar**, Zarif İş Matbaası, İstanbul, 1955
- İNAYET, Alimcan, “nl Eğitimci Mehmet Ali Tevfik'in Edebî Kişiliği zerine”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Der.**, TDK Yay. S. 15, Ankara, 2003, 143-158
- KAşGARLI, Mahmut, **Türki Tillar Divani**, (Uygurca) şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1981, C.1
- KAşGARLI, Reyila, Çağdaş Uygur şairlerinden Memtili Tevfik Efendi'nin şiirleri üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Aktarma-Sözlük), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014, s. 1228-1244
- KAşGARLI, S. Mahmut Kaşgarlı, **Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası**, Çağrı Yay., İstanbul, 2004
- KAşGARLI, S. Mahmut, GAYRETULLAH, Hızırbek, EZİZİ, Erkin, Haz., **Doğu Türkistan Cumhuriyeti Devlet Anayasası**, Enes Ofset Yay., İstanbul, 2005
- KOMİSYON, **Zhong Guo Tu Jue Yu Zu Yu Yan Ci Hui Ji** (Çindeki Türk Dillerinin Karşılaştırma Sözlüğü), Milletler Neşriyatı, Pekin, 1990

- MAHMUTOP, Abdukerim, “ Meşhur Vetenperver Maaripçi Memtili Ependi” (Meşhur Vatansaver Eğitimci Memtili Efendi), **Şinciang Tarhidin Termiler**, S. 2, Urumçi, 1993, s. 32-38
- MEMTİLİ, Edibe, “Dadam Memtili Tohtacini Esleymen”(Babam Memtili Tohtaci'yi Hatırlarım), İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 15-21
- MEMTİLİ, Mehbube, “Bir Şairniñ Tügimes Nahşisi” (Bir Şairin Bitmeyen Şarkısı), İbrahim Alptekin, **a.g.e.**, s. 22-28
- MİRSULTAN, Mirhayat; NİYAZ, Ömer Niyaz, “A Tu Shi Fang Yan De Mou Xie Yu Yin Te Zheng” (Atuş Ağzının Bazı Ses Özellikleri), **Yu Yan Yu Fan Yi** (Dil ve Çeviri) **Der.**, 1993, S. 1, s. 61-63
- NİYAZ, İbrahim, “Atuş Nahiyeye Eksak Kentide Yekinki Zaman Penni Maaripiniñ Dunyaga Kelişi” (Atuş İlçesi Eksak Kasabası'nda Yakın Çağ Yeni Eğitiminin Dünyaya Gelişi), **Şinciang Tarih Materiyalliri**, Urumçi, 1984, S. 13, s. 83-94
- OSMAN, Muhammet, “Adem Kavipi Vekesi Togrisida” (İnsan Kebabı Olayı Hakkında), **Keşker Geziti**, 08 Ağustos 1986
- POLAT, Abdurup, “Çağatay Tili Degen Atalgu Togrisida” (Çağatay Dili Denen Kavram Üzerine), **Çağatay Uygur Tili Tetkikatidin İlmîy Makaliler**, Milletler Neşriyatı, Pekin, 1993, s. 1-9
- RAHMAN, Abdukerim vd., **Uygur Örp-Adetliri** (Uygur Gelenekleri), Şinciang Yaşlar Ösmürler Neşriyatı, Urumçi, 1996
- ROZİ, Erkin, “Xian Dai Wei Wu Er Yu A Tu Shi Fang Yan Yan Jiu” (Yeni Uygurcanın Atuş Ağzı Üzerine Araştırmalar), **Ka Shi Shi Fan Xue Yuan** (Kaşgar Pedagoji Enstitüsü) **Der.**, 2003, S. 24/1, s. 62-68
- ROZİ, Yalkun “Untulgan Engüşter-Tevfik Rohi” (Unutulan Kıymet- Tevfik Ruhı), **Şinciang Medeniyiti**, S. 4, Urumçi, 1997, s. 11-20
- ROZİ, Yalkun, “Memtili Ependiniñ Süritini İzdeş” (Memtili Efendi'nin Resmini Aramak), **Lay Kel'eniñ Siri**, Şinciang Pen Tehnika Neşriyatı, Urumçi, 2012, s. 219-242
- ROZİ, Yalkun, “Meşhur Maaripçi Memtili Tevfik Ependi ve Uniñ İcadiyet Alahidiliki Hekkide” (Meşhur Eğitimci Memtili Tevfik Efendi ve Onun Yaraticılık Özelliği Hakkında), **Şinciang Üniversitesi İlmî Journili**, S. 2, Urumçi, 1997, s. 12-21
- SEYİT, Mirehmet : “Şair Tevfik”, **Bulak Dergisi** , S. 3, Urumçi, 1981, s. s. 228- 253
- SEYİT, Mirehmet; ROZİ, Yalkun; ZORDUN, Sabir, **Memtili Ependi**, Şinciang Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 1997
- SÜMER, Faruk, **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1999,C. 1
- ŞEHİDİ, Burhan, **Şinciangniñ 50 Yili** (Şinciang'ın 50 Yılı), Çev. Nurmuhemmet Döleti v.d., Milletler Neşriyatı, Pekin, 1986
- TALİP, Abdulla: **Uygur Maarip Tarihidin Uçiriklar** (Uygur Eğitim Tarihinden Haberler), 2. bs., Şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1990

- TEKİN, Talat, **Orhon Türkçesi Grameri**, Yayımlayan: Mehmet lmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul, 2003
- TOGAN, Zeki Velidi, **Hâtiralar- Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Hikmet Gazetecilik Yay., İstanbul, 1969
- TOHTI, Abdurehim, **Keşkernin Yekinki ve Hazirki Zaman Maarip Tarihi**, (Kaşgar'ın Yakın Çağ ve Çağdaş Eğitim Tarihi), Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar, 1986
- TOPARLI, Recep; VURAL, Hanifi; KARAATLI, Recep, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay. No: 835, 2. bs., Ankara, 2007
- TRKİSTANİ, Musa, **Uluğ Türkistan Paciesi** (Ulu Türkistan Faciası), e-kitap
- UÇKUNİ, Nurmuhemmed Ömer, **Meripet Meş'ili Memtili Ependi** (Eğitim Meşalesi Memtili Efendi), Tarihî şahısar Hakkında Hikâyeler Dizisi No. 6, şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 2003
- YAN Dian-qing, ** Vilayet İnkilabın Kanunilik Tarihi** ( Vilayet İnkılâbının Kanun Tarihi), Uygurca'ya ev. Goca Abdulla Osman vd., şinciang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1999
- ZAMAN, Nurmuhemmet , **Uygur Edebiyatı Tarihi**, şinciang Maarif Neşriyatı, Urumçi, 1995